

21286

Dialekt- och folkminnesarkivet

Uppsala

VÄRMLAND

Dalby

14/4 1951

Bergkvist, Karl L:son, 1951

Svar på ULMA:s frågelista M 82 Matordning

13 bl.4:o

21286

X Exc.för ordreg., maj 1955 av J.Jacobsson

Matordning och bordsereder.

Dalby.

I. Matordning.

1. Beteckn. för 'måltid': mah u (-, -a¹); tre mah om ^{1 p. 2}
dragn (l. fr dragn) = tre måltider per dag. Andra beteckn. ^{2, 6.5, 13}
 för 'måltid': no i main, no i vestu, nots lefs. ^{3, 6.5.}

2. Beteckn. för olika måltider, avseende måltidens kwa-
 litet l. kvantitet: spöknmah u = hastigt intagen måltid
 (l. på oregelbundna tider), äv. häskmah u⁴; sköv-
mah u = starkt måttande måltid, äv. spöknmah u;
no som stör³ rygn = måltid av stadig mat.

3. Beteckn. för 'tid för måltid, dags äv. äta': sitdaks,
malddaks, mat; da i mat, mat = det är mats dags
 äv. äta. Beteckn. för 'intaga måltid': hä sa mat; fä
sa mat (d. h. hä på a föck sa mat | i p. f.); sit (ä et),
 skämts. drög i sa no stra; spökn i sa lit velu.

4. Beteckn. för 'tid mellan två mål': mahucela u
 (oböjl.); da töd int mah u i t mahucela = arbetet var
 klavt på en skiff (i t seft u, tiden mellan två måltider).
längseft u = längre tid än normalt (vid arbete).

5. Beteckn. för 'liten mellanmål': ucelamah u,
^{4) hä skätug f. mermah u.}

ULMA 21286. K. L:son Bergkvist. 1951

VRML. DALBY

Frgl. M 82

3. b.1

Uttryck för att äta litet mellan måltiderna: (i allmän-
 het) råsk i sa nō; (hemma) skäpät (l. vå i skap),
 (på arbetsplats med medhavd matisk) vå väp künntu.
 6. På större gårdar (bondgårdar) har man haft regelbund-
 na måltider (bröst^u mäl^{sa}) även i äldre tid (savi-
 da ej särskilt brödskande arbete förelag), men på fattiga stäl-
 len har det nog här o. var förekommit, att de eventuella
 köttbitar som hamnar i grytan, kokats på en gång, och
 sen har man ätit så länge det räcker o. när helst det pas-
 sat samt därefter sovalt. Uttryck för att sötmjölken
 förbrukats utan att silas upp, skummas o. kärmas: ts
 sil i gryta a zin ma röva (om man kokade välling
 o. gröt av sötmjölken).

7. På en bondgård var matordningen på 1880-talet följande:
 kl. 6 kaffe utan dropp (m sup käft-
 köp); kl. 8 frukost (früköst l. früköst m), bestående av
 en 1/4 råghaka med smör, messmör o. ost på smul skum-
 mjölk att dricka till; kl. 10 dagvard (dägsh m / best.
 dagän), som bestod av välling, bröd (hödasbröd av
 sammalat havremjöl) med smör o. messmör (o. ev. rå
 sill).

ULMA 21286. K. L:son Bergkvist. 1951
 VRML. DALBY
 Fagl. M 82

Obs.!

1/6.12

9 [Händ!]

Middagsmålet (medan² m best.¹) kl. 3 bestod av kokt potatis o. sill (l. kåll) havrebröd o. sur Fästmjolk. Varierades ibland med kättoppa, ärtor l. kål (jfr. punkt 9.).

Kvällsmålet (kvällen m best.), bestående av gröt, körad av skrämjöl (l. korummjöl) med mjölk Fäll (oftast Fällmjölk), äts kl. 8. Kort därpå gick man till vila för maten.

9. Beträff. fr 'kosthåll': kosthåll m (oböj.); fr 'måttordning': mätåm f (best. -a); fr 'vardagsmat': högasmät m, hödashöst m; fr 'söndagsmat': hökhöst m, söndasmät m, höhumät m. På lördagsafton efter skereringen brukade pigorna fr "skurkäfs" med en mjukbrödsfjärding l. vetebrodsskiva. Sjunt var man mycket sparsam med den drycken. På lördagen kokades i regel en gryta med kött o. fläskstycken (sögrjöt f) o. spadet användes till soppa med lite ärtor, l. bitar av rötter o. morötter. Dylig soppa äts på söndagen o. överbliven värmdes upp till måndagens middag. Som omväxling förekom även mosad potatis (äppestaps f) med påhällt kättspad till söndagsmiddagen o. ibland kokades kålsoppa (av kokad o. brygd vitkål). Det kokade

(Se Tillägg, blad 13 om den uteglömda punkten 8.)

ULMA 21286. K. L. L. son Bergkvist. 1951
VRML. DALBY
Frgl. M 82

2. Uppptecknaren meddelar i kompletteringsvar den 10/12 1951:

'Den akuta cirkumflexen i ordet médan (middagen) kan visserligen tänkas (médän), men den är nog knappast märkbar. Jfr. ex. östran (onsdagen), fräden (fredagen), lördan (söndagen) - men lördän.'

Landsm. Uppsala 21286
K.L:son Bergkvist.1951.DALBY
VRML.

1951. M 51
VRML DALBY
ULMVA 21286 K. L:son Bergkvist. 1951

hättes fick räcka i flera dagar. (Upplysning om matordning o. mattidens lämnade av min moder Kerstin Oleson född 1868, som i sin ungdom tjänade piga på en bondgård i socknen).

10. Lovel: sövsh u (oböjl.). Detta ord betyder dels köttmat av olika slag (köt, fläsk, korv m.m.), dels fasta mjölkprodukter (smör, ost, messmör). Bohastu i säter prämed mjölk kallas alltid sövsh; från getter jetsövsh u. sövshböt f = bytta för messmör l. smör från säter; sövshkünt u = näverhorst med sovellböda (sövsböt f). sövsför f = Transportföra med sovel (medels klövning, körning l. bäring). Andra sammansättningar med sövs: sövsnet l. sövsnet = som är nät (måttlig) på sovel; sövsnä = (om person) som är dugg på sovel, (om matvara) som kräver mycket sovel vid tillredn. eller vid ätandes. Lovlig (sövsu) = god (om mat), smakar som sovel. Veel sövs (= iff. o. sup.) = använda sovel så att det kommer till bästa nytta, (i vidsträckt betydelse: hushållna med matvaror så att de räcka längre). Sammansättningar sövs sö (= iff. o. sup.) har egentl. matord. sövsstanz f (best-a) = bössa l. metsjö.

ULMA 21286. K. L. son Bergkvist. 1951
VRML. DALBY
Frgl. M 82

betydelse = smörja kräsen (äta fet o. god mat).
 Andra beteckn. för 'sovel': nö stät (no s^hvsh^äktst).
 Sammanfattande benämning för 'all mat, som ej är sovel':
mat m (än mat). Mat av fast beskaffenhet: törmät
 m. Ät äta ett slags mat subars (auringen biid, potatis
 l. sovel): m^h (=ipp o. sup.), äta nö stät. Ordet stät
 (fäll) uttalas av somliga ität, av andra atät, men
stät är det mest använda uttalet.

3/2.1
 3/2.1
 3/2.7
 4/1
 Form på -st i
 m. j. och pl. de
 kant. - KLB: skompf.]

11. "stoespän (f^hdrägn)" har man skänkt. brukat be-
 nämna dagens första måltid. Om stadig, måttande
 mat brukar man säga "du e nö som stör ryggn".
sko p^u = ät äta duktigt av ngn enklare mat för
 att en efterföljande rät skall förlä bättre (ssu n far
m^hgn i ss = hämmar sig m^h).

5. Söngse dial.-ord.
 [KLB: 5 muntl. sampl.
 29/5-1955-7.]

12. Matäck: m^häck m (best.-m). Ordet avser i
 regel den den mat som medföres på arbete l. färd.
m^häckkn^ht n (-n, -a³) = matkn^ht; m^häckkn^hnt m
 = matäckskout. Andra beteckn. för 'matäck': f^hköst,
f^hsköst m (best.-n) = färdkost; mat m (ha mat
m^h ss = ha matäck med sig), di tog m^h ss mat,

ULMA 21286. K. L:son Bergkvist. 1951
 VRML. DALBY
 Frgl. M 82

han lä mice sa mat (i^{yp}). Vid skogsarbete medfördes matäck, liksom vid myrsälätter, fiske o. körslor på längre väg. Vallhyonene (i sätern) hade matäck med. Beteckn. för 'utrusta med matäck': riest ut (= i^{yp} o. sup.) (äldre, numera bortlagd benämning); röst ut (= i^{yp} o. sup.); läg i (lä i, läkt i); ho lä i att körän (l. röst ut dän); han röst sä ts flötuga (till flötten, innebärande av kläder o. verktyg); de röst sä (l. lä i) fs flötug dräga = de togo med sig för två veckor; läg i fs vika = utrusta med mat för en veckas bortovaro.

13. Beteckn. för 'mat, lämplig att ha till matäck': mäsöck mät m, skökes köst m (vid skogsarbete), vils köst m (att förtära, då man rastar). Dylig mat blev av något varierande slag, beroende på bortovarans längd. Matäck för dagen kunde bestå av en halv råghaka, smör o. smörsmör (l. saltost) i en träask (ö s f), några kokta potatisar l. nävgröd i en påse jämte lite kallt kött, Farkor l. kokor, eller ett par stekta fläskskivor samt en bukely mjölk. Vid längre bortovaro, då mat måste tillagas, medfördes mjöl, fläsk, rå potatis, långmjölk

3
s. 5

i en Träkär (mjö^uh^hl^hst^h m) samt salt o. socker (och kaff-
 fe i en liten plåtburk, som hade en kopstrykin^(tutt m) i sig, ^{malis}
 påtrödd en Fätkalutande kalk, vilken Fjäntgjinde både som
 lock o. kaffemåls, när man skulle lägga på /hå på/ ko-
 koren; (mjöjl. ha dessa plåtflaskor ursprungl. varit bränn-
 vinskär).*) Dallyjonen brukade ha bröd samt smör
 o. messmår i en liten Träsak (j^hc^hta^hä^hsi f) jämte mjölk
 i en liten Träkär (j^hc^hta^hl^hst^h m). Därtil är Fosk^h köttstycke.

14. Matlådan förvarades på olika sätt: i en Kuyte
 (mä^hs^hock^hny^ht n), i en liten påtkorg med handtag
 (mä^hs^hock^hh^hri m), i en lädersäck med lock (m^hfs^hl m)
 och bäras på ryggen, i en näverhous (ku^hnt m, är
 nä^her^hss^hock^h m). Liten näverhous för vallyon kallades
 j^hc^hta^hku^hnt m. I spånasketnik Fällverket skrin med
 handtag försedd kupigt lock (mä^hs^hock^hskri^hn n), vari
 matlådan förvarades under fäder med häst.

Brännvinsbutelj: j^hst^hl l. j^hst^hl n (br^hen^hv^hns^hj^hst^hl
 eller br^hen^hv^hns^hj^hst^hl n). Butelj för mjölk: mj^hö^hh^hj^hst^hl
 n. Träkär för långmjölk: j^hö^hh^hny^hö^hh^hl^hst^h m. Öven sät-
 mjölk o blanna kunde förvaras i dylika (mj^hö^hh^hl^hst^h m);
 fig. i (Fiska. bl. till N 81). b^hst^h m (i-ä; u-ä).

*Lestn. acc.
21285, 6.44

ULMA 21286. K. L. son Bergkvist. 1951
VRML. DALBY
Fgl. M 82

15. Beteckn. för helt liten maträtt ad bäras i fickan:
smörgås ts stek i feka (inmullad i tyg l. papper:
smörgåstäl m).

1
69
2. Inlänat ord
från 75 pr.
[H.B.S muntl. komp.
29/5 1955.]

16. Tillfällig gäst brukade Frakters med en kluven
rågbrödsfjarding (käckfjäring m) med smär o. en ost-
skiva l. annas pålägg direkt i handen (je i häuna).
Vid gästning brukade barn bjudas (ts je smäk, inf.)
på eis i handen koppramas stycke nyköpt ost (löst m)

17. Beteckn. för 'särskilt god matvara, hemförd av den
som varit på resa': göpmat m.

II. Bords seder.

Bordsred: bäsē m (-ä, v, n, -än)². Bordskick: bäsēk m
(best. - sn).

18. Beteckn. för 'bordsbön': bälbön f (best. - a). Bords-
bönen lästes oftast fypst med knäppta händer o. sänkt
huvud. Barnen inlärdes ad läsa bordsbön högt. Bords-
bön förekom dock ej i alla hem.

19-20. Det förekom i äldre tid ad man åt på en lös
bänk (skästöh m¹ ell. matstöh m), sittande på andra
mindre stolar intill. Men på större gårdar användes

ULMA 21286. K. Lison Bergkvist. 1951
VRML. DALBY
Figl. M 82

alltid matbordet. Vågen rangordning vid bordet brukades ej, men i regel inTog hushållets de platser de bö¹.^{1.8} jor används; de Trivdes bäst så vid bordet. Hushålderna sågs i de flesta fall så att han såg dören. Eventuella födosrådsfolk o. rotelijon brukade ha ett särskilt mindre bord för sig själva, ifall de ej ansågs kunna "sköta sig" Tillfredsställande under måltiden.

Det har förekommit att karlarna behållit huvudduken på vid måltiden. Denna brukades ansågs dock ej höra Till "god Ton" på de större gårdarna. Numera förekommer den endast i skogsbojar o. vid måltid i det fria. Kvinnorna brukade bresa på kanten Till huvudduken o. skjuts denna bakåt (Så på skå). Om barnen ej nådde upp vid bordet, fingo de äta vid en skåst^h o. sutto på låga paller (L^lst^h m pl) kring denna.

21. Tåldre Tid hade var hushållsmedlem sin särskilt märkta sked (Träsked), som efter användu. (o. avsläckning) stacks fast i ett på väggen uppspikat Trä (Sitrén). Skålar, koppas o. Fråg diskades. Trisigt nyare Tid diska-

Landsmålsarkivet Uppsala, 21286
K. L. son Bergkvist 1951. DALBY
VRML.

ULMA 21286. K. L. son Bergkvist. 1951

VRML. DALBY

Frgl. M 82

§ Saman accentuering obekant; det samma gäller många andra liksom sms. med
kr, t. ex. kr̄b̄äsa [i dragspel; deas. pl.], kr̄b̄er (= skedborr), kr̄k̄is̄er (= slag-
horn), kr̄k̄iv (= urgröpn.-verktyg), kr̄k̄ök (= skedkniv), kr̄m̄it (= mat som
äts med sked).

[KLB:s muntl. kompl. 29/5 1955.]

Landsm. Uppsala 21286
K.L:son Bergkvist.1951.DALBY
VRML.

fel o. ville visa hur det gick till, utropade "hårs g^ul, so
nöt^u ns g^af^ul^u e!" grep Tanksprits köttbiten med
nyppan o. körde gaffeln i ögat.

22. Det kokta köttet framsattes i en Träskål på bordet,
o. man fick ta sig biten själv o. lägga på brödet (repp
i matskålen l. tallriken). Likaledes med den kokta po-
tatisen. Kallt kött o. kross brukade skäras upp i skivar
på en skärbräda, som lades på bordet (smörgåsmat).
Mindre Träkoppor (k^otk^op^osa m pl.) användes ad
dricka ur (o. ibland äv. ad äta ur); senare förekom
ett slags låga bleckkoppor (k^osa; k^os f) med grepp
(gr^oep m) som drickskoppor.

23. Uttryck för 'mycket belamrat' (om matbord): ¹öpr^ost,
²öpr^ot, ³öpm^ul^or^o (på b^oh); ⁴öpr^ot, ⁵öpm^ul^or^o;
sammantvångda på bordet: ⁶k^opd^oys^o (på b^oh). Uttryck
om ett alltför föru^o matbord: d^u o fat^o på b^oh; d^u o
sn^ot (l. n^ov^ost^o) på b^oh. Beteckn. för 'salkigt av mat-
rester': s^ohst. Uttryck för 'belamrat med odishade skä-
lar, Tallriken l dyl. efter måltid' (om bord): b^oh o fullt i s^oh.

24. Obekant. 25. Som dåligt bordskick ansågs: att sö

4/5.10
3 inf. r^os^o ep, tr. l.
intr., i^off. och sup.
= inf. l. i^off. r^ot^o ep,
sup. r^ot^o ep
[KLB:s muntl. komp.
29/5 1955.]
3 inf. r^o ep, tr. l.
intr., i^off. r^od^o ep,
sup. r^ot^o ep
[KLB:s muntl. komp.
29/5 1955.]
4 inf. m^ul^or^o ep, tr.
l. intr., i^off. o. sup.
= inf.
2 [KLB:s muntl. komp.
29/5 1955.]
5 inf. d^ong^o th^op, tr.
l. intr., i^off. o. sup.
= inf.
[KLB:s muntl. komp.
29/5 1955.]
6 l. ep^om^ul^or^o, i^off. f.
i n.; inf. m^ul^or^o ep,
tr. o. intr., i^off. o. sup.
= inf.
[KLB:s muntl.
komp. 29/5 1955.]

Landsmålsarkivet Uppsala, 21286
K. L:son Bergkvist 1951. DALBY UUMA 21286. K. L:son Bergkvist. 1951
VRML.
VRML. DALBY
Frgl. M 82

ka ut de bästa matbitarna (vö^hl^tur), ad förse sig
 sin förfång för de andra (k^ar^at^ssa), ad rota i maten
 (r^ot), ad äta glupskt (g^rä^fsⁱsa), ad söpla (s^lö^p),
 ad vara onödigt drugg på sovel (s^öv^sh^äh¹).

1/6.4.

2/6.3

Sk rapa (r^op | = i.p. o. sup.) betraktades som en naturlig
 kroppslig livsyftning, som ingen fäkte något större avse-
 ende vid i vardagslag (men som ansågs en smula opor-
 saude i finare sällskap). Sk däremot släppa väder un-
 der måltid, var en styggelse. Man pratade under målti-
 tiden men ej högljudt (strid int).

26. Efter dagens huvudmåltid (middagsmålet) Fog
 man en halv timmes rast (vⁱl | vⁱlt, vⁱlt | m^ed^a), då
 man rast o. pratade (och rökte). Endast vid slättern (då
 man började arbetet tidigt på morgonen) förekom det
 ad man sov middag. Det blev då efter dagvarden ett
 par timmars sömn Fells häst skulle vändas. Liket med
 sömn (lⁱta s^övⁱng) blev det i allmänhet under slättern.
 Vallhjonet (j^et^sän^z m. best.) vilade, Fells kreaturen
 med skällkon (b^jäl^köⁿa f. best.) i spetsen lunkade
 iväg Fells betes efter middagsovilan på "st^arⁱä^svi" (m. best.).

ULMA 21286. K. L. L. Bergkvist. 1951

VRML. DALBY

Frgl. M 82

27. Ingen särskild hälsning förekom, om man ländel-
 revis såhade komma in i en gård under pågående ¹ b. l.
 måltid, o. det ansågs ej heller på något sätt opassande
 (även om den besökande själv kanske kände det en smu-
 la obehagligt "ts käm met i måten"). Var det närm-
 långväga, bjöds han oftast på förtäring av något slag.

Tillägg Fier blad 3. Rekord 8 (uteglömd i reppiteck-
 ningen). Under slottbetiden steg man upp kl. 3 (ibland
 tidigare, om det var lång väg till slottet) o. man fick då
 ett stycke mjukbröd till kaffet. Frukosten äts då kl. 7,
 och till dagvarden (kl. 10) fick man "messmörvälling"
 (av messmör o. skrämjöl; detta slags välling förekom för
 öv. under hela sommaren, medan kreaturen voro i säter).
 Övriga måltider ungefär som förut relaterats.

Beaktning, Lysleback den 10/4 1951.
 Karl L. son Bergkvist